

Особливості перевірки та фільтрації радянських громадян репатріаційними органами СРСР

У статті досліджується інфраструктура органів репатріації, створених для вирішення одного з основних завдань післявоєнної відбудови СРСР – набуття великої кількості дешевої робочої сили.

За даними Управління уповноваженого Ради Народних Комісаров (Ради Міністрів) СРСР в справах репатріації, створеного в жовтні 1944 року, за межами СРСР на той час перебувало біля 5 млн. радянських громадян, з яких, понад 3 млн. находились в зоні впливу держав-союзників та до 2 млн. - в зоні впливу СРСР. Крім того, вціліло приблизно 1,7 млн. військовополонених. Радянське керівництво було гостро зацікавлене у поверненні усіх без виключення переміщених осіб, крім того, в СРСР та на Заході були кардинально протилежні погляди на права людини та свободу вибору підданства. Тому пріоритетним завданням таборів створених установами Радянського Союзу – політична фільтрація й статистичний облік осіб, які тривалий час перебували за кордоном.

Відчули на собі безмежне свавілля радянської системи особи, які в період окупації прийняли німецьке підданство, так звані «вольксдойчі», та родини тих, хто співпрацював з окупаційною владою чи просто перебував на службі в німецьких установах, переселенці з Польщі та реемігранти з Франції, військовополонені, в'язні німецьких концтаборів (інтерновані) та люди, які насильно були вивезені на роботу до Німеччини (остарбайтери).

Ключові слова: репатріація, переміщені особи, політична фільтрація, перевірконо-фільтраційні пункти.

Udot O. Filtration camps for Soviet repatrians in the territory of Ukraine after World War II.

The article investigates the infrastructure of repatriation created to address one of the main objectives of the post-war restoration of the USSR - the acquisition of a large number of cheap labor.

According to the Office of the Commissioner of the Council of People's Commissars (Council of Ministers) of the USSR for repatriation established in October 1944, outside the Soviet Union at that time it was about 5 million. Soviet citizens, of which more than 3 million. Is located in the zone of influence of the Allies and 2 million. - in the zone of influence of the USSR. In addition, about 1700000. POWs survived. The Soviet leadership was keenly interested in the return of all displaced persons, without exception, in addition, in the Soviet Union and the West were radically opposing views on human rights and freedom of choice of citizenship. Therefore priority camps established institutions of the Soviet Union - a political filtering and statistics on persons who have been a long time abroad.

Feel the boundless arbitrariness of the Soviet system the persons who during the occupation took German citizenship, the so-called "Volksdeutsche" and the families of those who collaborated with the occupation authorities or simply in the service in the German institutions, immigrants from Poland and returnees from France, prisoners of war, prisoners of German concentration camps (interned), and people who were forcibly taken to Germany to work (Ostarbeiter).

Keywords: repatriation, displaced persons, political filtering, screening and filtration points.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Процеси репатріації радянських громадян після Другої світової війни одними з перших почали її вивчати зарубіжні історики. Їх увага зосереджувалася примусових методах репатріації до СРСР колишніх радянських громадян. У радянській історіографії тема репатріації взагалі актуальною не була, а примусовість кваліфікувалась як гуманітарний злочин. Разом з тим малодослідженою залишається діяльність силових органів Радянського Союзу, що відповідали за проведення перевірок та «адаптацію» репатріантів на теренах держави. Лише наприкінці 80-х років до вивчення цієї теми долучилися радянські й далі російські історики-дослідники О.Шевяков [1], А.Вольхин [2], В.Земсков [3]. Серед українських учених тему репатріації вивчали Т.Пастушенко [4], С.Старожук [5], Н.Мелешко [6], М.Куницький [7]. Маючи доступ до архівних документів, зарубіжних джерел, вони дають об'єктивну характеристику й оцінку перебігу, масштабам та наслідкам примусової репатріації радянських громадян в СРСР на завершальному етапі Другої світової війни та після її закінчення. **Метою статті** є аналіз особливостей діяльності перевірконо-фільтраційних таборів на території СРСР та специфіку процедури фільтрації для репатрійованих осіб.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. По закінченні війни одним із базових у першій групі став закон про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946-1950 роки, що передбачав «забезпечити першочергове відновлення і розвиток важкої промисловості і залізничного транспорту, без яких неможливе швидке і успішне відновлення і розвиток усього народного господарства» [8, с. 8-9]. Планувалось у стислі терміни відродити заводи машинобудування (насамперед вугільного, металургійного, енергетичного обладнання), об'єкти хімічної галузі промисловості, а також промисловості будівельних матеріалів (у

тому числі цементні, цегляні, скляні) та ін. Успішне виконання цих завдань у першу чергу залежало від наявності достатніх трудових ресурсів. Проте миттєво віднайти необхідну кількість робочих рук у розореній і спустошеній країні було надзвичайно складно: за роки війни загальні втрати населення були величезні та на визволеній території залишилося лише 17% робітників порівняно із довоєнною чисельністю, також кардинально змінилися й інші параметри демографічної ситуації, насамперед співвідношення чоловіків та жінок [9, с.55-56].

Угоди, підписані в Ялті на Кримській конференції 10 і 11 лютого 1945 року та у Галле 22 травня 1945 року визначили політику СРСР, США й Великобританії стосовно військових і цивільних осіб, що перебували в зонах їх впливу. Домовленості між ними створили формальну правову основу для діяльності радянських органів репатріації в країнах. Попри всі переконання Радянської влади про «бажану та хвилюючу епопею повернення до СРСР мільйонів людей, силою позбавлених свободи чужоземними завойовниками» репатріація носила примусовий характер.

Таким чином, діяльність органів репатріації СРСР слід розглядати у двох

площинах: як результат домовленостей держав-переможниць – щодо післявоєнного облаштування Європи, а також як частину внутрішньої політики Радянського Союзу.

Після ухвалення рішення щодо повернення радянських громадян із Німеччини урядом СРСР стали вживатися необхідні організаційні й фінансові заходи. Керував цим процесом спеціально створений апарат Уповноваженого РНК СРСР в справах репатрійованих. Про масштаби роботи зазначеного апарату можна судити з того, що у роботі з репатріантами було задіяно понад 37 тисяч радянських військовослужбовців [10].

Більшість майбутніх репатріантів були звільнені у квітні-травні 1945 року американськими, англійськими, французькими військовими, та, відповідно до домовленості союзників з урядом СРСР експедиційні сили збирали в таборах радянських громадян, опитували їх, знімали відбитки пальців, видавали реєстраційні картки. Згодом репатріанти передавалися до радянської зони окупації, та, у подальшому, перевозилися в СРСР [11, с.114-122]. Табірна інфраструктура репатріації складалася із 127 фронтових і 57 армійських збірно-пересильних пунктів (ЗПП) Наркомату оборони (НКО), організованих на території Європи [4, с. 153] підконтрольної СРСР, в котрих одночасно могли перебувати близько півтора мільйона осіб [7, с.89-91].

Другим, тиловим «ешелоном» репатріації стала мережа з 35 збірно-пересильних таборів (ЗПТ), створених у прикордонній зоні Радянського Союзу, які підпорядковувалися Народному комісаріату оборони (ЗПП НКО) [4, с. 151-153]. У прикордонній зоні України діяли Львівський (складався з шести таборів), Рава-Руський, Ковельський (складався з двох таборів), Самбірський, Коломийський збірно-пересильні пункти НКО, які були організовані відповідно до постанови ДКО від 16 червня 1945 року. Також у Львівській, Дрогобицькій, Волинській та Ізмаїльській областях працювало сім перевірконо-фільтраційних пунктів (ПФП) НКВС із середньою пропускною спроможністю 3 тис. осіб. Вони розташовувалися в Болграді, Володимирі-Волинському, Раві-Руській, Яворові, Хирові, Мостиську, Чернівцях (пізніше, у вересні 1945 р., пункт із Яворова було переведено до Одеси, а в Чернівцях ліквідовано) [12, с.159].

Довершували картину репатріаційної системи спеціальні приймально-розподільчі пункти (ПРП). Як правило, вони відкривалися в обласних центрах, або поблизу великих вузлових залізничних станцій [11, с.120]. До завдань репатріаційних таборів і пунктів входили тимчасове розташування репатріантів, забезпечення їх супровідними документами для проїзду до місця проживання, харчування, медично-санітарна профілактика; виділялися кошти для надання їм матеріальної допомоги продовольством, грошима та конкретними речами (найбільша потреба була у взутті й одязі); проводилася відповідна «політико-виховна» робота. Проте пріоритетними завданнями радянських репатріаційних органів були статистичний облік, політична перевірка та нагляд за громадянами, котрі тривалий час перебували за кордоном.

Кожен такий пункт повинен був мати санпропускник, баню й дезкамеру, пропускна спроможність котрих становила від 30 до 100 осіб. На обласних ПРП проводили прийом та облік ешелонів із переміщеними особами і відправляли прибулих за місцем їх проживання. Окрім того, до завдань усіх таборів та пунктів незалежно від підпорядкування й призначення входило також тимчасове розташування репатріантів, забезпечення їх відповідними супровідними документами для проїзду до місця проживання і харчуванням. На збірно-фільтраційних пунктах різного підпорядкування обов'язково повинна була проводитися медико-санітарна профілактика; з державного бюджету виділялися кошти для надання репатріантам матеріальної допомоги продовольством, грошима та

конкретними речами (найбільша потреба була у взутті та одязі) [13, с.146-150]. Доки провадилася перевірка, «спецконтингент» залучався до важкої примусової праці на копальнях, лісозаготівлях, будівництві та металургійній промисловості.

До обов'язків репатріаційних органів також входило слідкування за настроями репатріантів. До обласних приймально-розподільчих пунктів, збірно-пересильних таборів Наркомату оборони та перевірконо-фільтраційних пунктів Наркомату внутрішніх справ направлялися по партійній лінії агітатори, які повинні були проводити культурно-масову і роз'яснювальну роботу. На інспекторів, штатних і позаштатних агітаторів покладалося проведення політико-масової роботи серед репатріантів, особливо у пересильних таборах. Значний обсяг в їх звітах займав перелік кількості проведених мітингів, бесід, зборів, читання статей і доповідей на поточні теми, де роз'яснювалися «завдання та обов'язки кожного репатріанта стосовно його участі в будівництві зруйнованої нашої країни» [7, с.163-175].

На першому етапі репатріанти потрапляли до приймально-передавальних пунктів (ППП), які знаходилися на лінії союзних військ. Тут вони проходили первинну перевірку під час якої їх розподіляли за категоріями, за статтю та місцем проживання. Після цього вони потрапляли до перевірконо-фільтраційних пунктів (ПФП) НКВС або до армійських збірно-пересильних пунктів (ЗПП), які розміщувалися у прикордонній смузі СРСР та займалися збором, перевіркою й обліком усіх репатріантів [10].

Для проведення перевірок створювалися спеціальні перевірконо-фільтраційні комісії (ПФК), які склалися зі співробітників НКВС, НКДБ, контррозвідки СМЕРШ. Основна маса репатріантів проходила перевірку та фільтрацію у ЗПП НКО та ПФП НКВС. Виявлені «віншуючи підозру» елементи направлялись для більш ретельної перевірки до спецтаборів НКВС, які пізніше отримали назву перевірконо-фільтраційні табори (ПФТ). Подальша доля цих репатріантів – тяжка праця у виправних трудових таборах ГУЛАГа [10]. Згідно з інструкціями перевірконо-фільтраційних органів одразу ж підлягали арешту й суду особи, що входили в керівний склад поліції, «народної варти», РОА, та інших подібних організацій, військовослужбовці червоної армії, що перейшли на сторону противника, керівники цивільних громад (бургомістри, сільські старости).

Проведення перевірок та фільтрації цивільних осіб проходило по дещо спрощеній схемі, після чого їх розподіляли за критеріями: жінок, дітей, літніх людей направляли за місцем проживання, чоловіків мобілізували до лав армії або трудових батальйонів. Окрема категорія радянських громадян, наприклад, німці за національністю та кримські татари підлягали виселенню в східні області СРСР [7, с.114-117]. Після перевірки фільтраційною комісією більшість репатріантів працевлаштовували у так звані робітничі батальйони, а після закінчення усіх перевірок передавали в постійні кадри підприємств. Робочі батальйони були штатними організаціями відповідних наркоматів – споживачів робочої сили і знаходилися в повному підпорядкуванні та утриманні профільного відомства. Загалом використання праці репатріантів відбувалося на всьому шляху їх слідування додому – у господарствах військових частин, на території пересильних таборів і пунктів, шляхом примусової мобілізації на відбудову вітчизняних підприємств.

В ході перевірок на кожного з репатріантів заводилися фільтраційні справи. Фільтраційні справи – це своєрідне досьє на людей. Звичайно «типовий» набір фільтраційної справи складався з 10-12 документів. Перш за все, на кожного, хто проходив «фільтрацію» заповнювалися реєстраційні листки у 2^{ох} екземплярах, далі йшов набір з документів радянських установ, німецьких документів та матеріалів та документів союзних військ. Найбільш інформативними були документи радянських установ, до яких входили особисті документи громадян, протоколи допиту, інформаційне міжнародне листування, матеріали свідків про діяльність перевіряємої особи, характеристики складені офіційними представниками влади [14, с.111-120].

Голови та члени репатріаційних комісій – співробітники НКВС – допитували репатріантів за 14 пунктами, найважливішими з яких були: «чому опинився на території іншої держави?», «чи підлягав арештам, допитам, затриманням, штрафам з боку німецької влади, коли, де і за що?», «чи утримувався у спец таборах противника і що там робив (вказати назву табору і адресу)?», «чи проходив службу в німецькій армії, загонах, військових частинах, госпіталях, будівельних та інших батальйонах, що створювалися противником?», «чи служив у німецьких установах, на підприємствах, організаціях (в яких, в якій якості)?».

Зі слів того, хто підлягав перевірці, оперативними працівниками перевірконо-фільтраційної комісії заповнювалася досить докладна анкета. Окрім звичайних біографічних даних в цьому

документі фіксувались відомості про трудову діяльність до початку війни і вибуття за кордон, участь у Великій Вітчизняній війні, обов'язково відзначалось де, коли і за яких обставин людина потрапила до полону, оточення, на окуповану територію. Детально фіксувалось і те, скільки разів, де, коли і за що вона затримувалась військовими, поліцейськими органами, гестапо на окупованій радянській території, якщо засуджувалась, то яким судом і за що, строк покарання, де його відбувала, як і коли була звільнена, яким іншим репресіям піддавалася (сам репатріант та його родина) з боку окупантів; чим займалася і де працювала на окупованій території [15, с.70-75].

Велике значення надавалось тому, коли і за яких обставин радянська людина потрапила на територію країн, що воювали з СРСР, або в окуповану Німеччиною країну. При цьому членам комісії складачі анкет пропонували з'ясувати, яким чином потрапив репатріант за кордон – як військовополонений, мобілізований або виїхав добровільно [16, с.130-131].

У травні 1945 року ГКО прийняло постанову, що затверджувала 10-ти денній строк проведення реєстрації та перевірки цивільних репатріантів та оправки їх за місцем проживання. Як виявилось на практиці зазначені терміни виявились нереальними, тому люди знаходились у таборах від одного до трьох місяців, що значно перевантажувало ПФП. Разом з тим, громадян, надісланих до збірних пунктів американською чи англійською адміністрацією, перевіряли в середньому протягом одного року, поки окремі епізоди їх біографій не були підтвержені чи спростовані. В разі відсутності протягом зазначеного терміну компрометуючого матеріалу їх зараховували до робітничих батальйонів. Траплялися випадки перебування окремих людей на фільтраційних пунктах до 10 років. Крім того, якщо встановлювалися факти лояльного ставлення союзницьких військових до «переміщених осіб», про що при опитуванні не рідко зазначали самі репатрійовані слідчим фільтраційних комісій, майже відразу відносило їх до потенційних шпигунів чи зрадників батьківщини [17, с.38-41].

Найголовнішою проблемою таборів та пунктів НКО була нестача кадрів, продуктів харчування, пального і відсутність житла у них. Більшість ЗПП Наркомату оборони розташовувалася поблизу залізниць й за межами населеного пункту. Тому необхідні господарські й житлові приміщення у таборах і пунктах доводилося споруджувати одночасно з прийомом репатріантів та силами їх самих. А до того люди на ЗПП перебували по декілька тижнів під відкритим небом, серед поля чи лісу, в кращому разі ночували під навісами [15, с.70-75].

Якщо пріоритетними завданнями таборів створених в західних окупаційних зонах були організація вирішення питань, пов'язаних з подальшою долею осіб, які підлягали репатріації, надання медичної та матеріальної допомоги постраждалим від нацизму, то перед такими установами Радянського Союзу стояла основна задача – політична фільтрація й статистичний облік осіб, які тривалий час перебували за кордоном.

Радянська репатріаційна система була створена і діяла, в першу чергу, в інтересах держави. Вже на час виходу збройних сил СРСР на державний кордон, радянським урядом було підготовлено відповідну нормативну базу, згідно якої сам факт перебування на території Рейху кваліфікувався як «зрада», «пособництво» та «акт сприяння ворогу» [16, с.130-131].

Проводячи репатріацію своїх громадян на завершальному етапі війни та після її закінчення, Радянський Союз, не дивлячись на спроби надати цьому процесу організованого і спланованого характеру, здійснював фактично погано організоване і недостатньо забезпечене переміщення людей, піддаючи їх принизливим і тривалим перевіркам, утримуючи репатріантів на збірно-пересильних пунктах. Як наслідок, їх радість від благополучного завершення поневірянь у Німеччині, прагнення бути корисним Вітчизні та віддячити їй за звільнення, бажання чим скоріше взяти участь у відбудові народного господарства стали швидко зникати.

Репатріанти (колишні остарбайтери й військовополонені) на невизначений час опинилися під всебічним і всеохоплюючим контролем влади. Разом з тим, після 1953 року, коли офіційно припинили свою діяльність репатріаційні органи в СРСР, майже неможливо знайти архівні документи, які б дозволяли простежити подальшу долю репатріантів.

Під час проходження співбесіди частина з репатрійованих були звинувачені у співпраці з окупантами і загнані в концтабори та у віддалені райони СРСР. Ті репатріанти, які пройшли фільтрацію, отримували посвідчення про направлення до постійного місця проживання з поміткою «Видом на жительство служить не может» [18, с.130-132].

Висновки. Репатріантів, що не витримали процедури перевірки репатріаційно-фільтраційних комісій, у кращому випадку направлялися жити і працювати у місця, віддалені від їх родин, на важку фізичну роботу, без урахування їхніх кваліфікацій і бажань. Найбільша кількість репатріантів була

розселена в промислових районах Східної України (Донецька (Сталінська), Луганська (Ворошиловградська), Дніпропетровська області). Загалом за результатами численних перевірок лише 58% попрямували до попереднього місця проживання. Декого відразу мобілізували до Червоної армії або трудових батальйонів. Але й там вони були під постійним контролем відповідних органів.

Джерела та література

1. Шевяков А. А. «Тайны» после военной репатриации / А. А. Шевяков // Социологические исследования. – 1993. – № 5. – С. 3–11.
2. Вольхин А. И. Деятельность органов госбезопасности Среднего Урала среди репатриантов в 1945–1946 годах / А. И. Вольхин // Исторические чтения на Лубянке. 2001 год. Отечественные спецслужбы в послевоенные годы. 1945–1953 гг. – 2002. – Вып. 5. – С. 70–75.
3. Земсков В. К вопросу о репатриации советских граждан 1944–1951 годы / В. Земсков // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 151–165.
4. Пастушенко Т. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953) / Т. Пастушенко / НАН України. Ін-т історії України. – К: Інститут історії України, 2009. – 284 с.
5. Старожук С. Заручники Другої світової війни / С. Старожук // Історія України. – 2002. – № 35. – С. 5–12.
6. Мелешко Н. Б. Організація перевезення «переміщених осіб» територією Української РСР на початковому етапі репатріації (вересень-грудень 1944р.) / Н. Б. Мелешко // Вісник академії праці і соціальних відносин ФПУ. – 2013. – № 1. – С. 139–143.
7. Куницький М. П. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор) / Михайло Петрович Куницький: Монографія. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. – 248 с.
8. Закон о пятилетнем плане восстановления и развития народного хозяйства УССР на 1946–1950 гг. – К.: Укр. изд-во полит. лит-ры, 1946. – 47 с.
9. Вознесенский Н. А. Военная экономика СССР в период Отечественной войны / Николай Алексеевич Вознесенский. – М.: Образцовая типография, 1948. – 197 с.
10. Земсков В. Н. Репатриация перемещенных советских граждан // Война и общество, 1941–1945. книга вторая. – М.: Наука, 2004 // http://scepisis.net/library/id_1234.html
11. Мелешко Н.Б. Відділи у справах репатріації виконкомів обласних Рад Української РСР (1945–1953): організація, функції, діяльність / О.В. Потильчак, Н.Б. Мелешко // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – № 262. – Черкаси: Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2013. – С. 114–122 с.
12. Мелешко Н.Б. Розвиток мережі прикордонних збірно-пересильних пунктів Народного комісаріату оборони (Міністерства збройних сил) СРСР у системі репатріаційних органів Української РСР (1946–1951 рр.) / Н.Б. Мелешко, О.В. Потильчак // Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р. / Український інститут національної пам'яті, Інститут історії України НАН України; упоряд.: Р.І. Пилявець, В.М. Яременко. – К.: НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 159–168.
13. Пастушенко Т.В. «В'їзд репатріантів до Києва заборонено...»: повоєн. життя колиш. остарбайтерів та військовополонених в Україні / Тетяна Пастушенко; Ін-т історії України НАН України, Нім. фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє». – К., 2011. – 164 с. – Бібліогр.: С. 146–164.
14. Кравченко А. Українські невольники Третього Рейху (минуле і сучасність): Публіцистична хроніка / А. Кравченко, С. Батурин – Львів: Кальварія, 2005. – 235 с.
15. Вольхин А. И. Деятельность органов госбезопасности Среднего Урала среди репатриантов в 1945–1946 годах / А. И. Вольхин // Исторические чтения на Лубянке. 2001 год. Отечественные спецслужбы в послевоенные годы. 1945–1953 гг. – 2002. – Вып. 5. – С. 70–75.
16. Стрільчук Л.В. Примусова репатріація радянських громадян та створення таборів для переміщених осіб у перші повоєнні роки / Л.А. Стрільчук // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Луцьк, 1998. – Випуск 3. – С. 129–133.
17. Ліньов А.А. Репатріація з окупаційних зон союзників антигітлерівської коаліції мешканців Південно-Західного регіону УРСР в 1945–1953 роках // Наукові праці. Том 52. Випуск 39 Миколаївський державний університет ім. В.О.Сухомлинського. – 2006
18. Вронська Т. В. Режимно-обмежувальні заходи органів на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. пр. Вип. 1. – К., 1997. – С. 125–143.